

şekilde işlendiği bu son iki eserde Molière'in *Tartuffe*'ünün büyük ölçüde etkisi vardır. Her iki eser de birçok yönden töre komedisine benzemektedir. 7. *Zavallı Gilbert yahut Bir Mahkûmun Zevcesi* (İstanbul 1307). Başarısız bir melodram olan bu eserde olaylar Paris'te iki iş ortağı arasında geçer. Metin And bu oyunun Ferâizcizâde'ye ait olmadığı görüşündedir (TDL, sy. 228 [1970], s. 442).

8. *Persenk*. 1310'da (1894) Bursa'da kaleme alınan eser yazma halinde olup 163 büyük varaktır (Millet Ktp., Ali Emîrî, Sözlük, nr. 128). Yazar bu eserinde Türk dilinin Arapça ve Farsça'dan üstün olduğunu, hatta bütün dillerin Türk'ten geldiğini ileri sürmektedir. II. Abdülhamid'e sunulan *Persenk* iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm "Persenk", ikinci bölüm, sayfa kenarlarındaki açıklamalardan oluşan "Türk Dilinin Lisân-ı Âdemî-Menşe Zeban Olduğuna Dair Persenk Açıklaması" başlığını taşımaktadır. Eserin ilk sayfasında da *Persenk*, *Sarf-ı Lisân-ı Osmânî Şükûfenisâr-ı Zebân-ı Umûmî* ismi yer almaktadır. Ferâizcizâde'nin, "Cenâb-ı Hakk'ın cennette Hz. Âdem'e öğrettiği isimlerin Türk lisanı üzre olduğunu" ve "elsine-i umûmiyenin bundan çıkarıldığını *Persenk*'i karıştırır karıştırmaz keşfettiğini" söylediği bu kitabı, Cumhuriyet'ten sonra (1935 yılında) Türkçe'nin, diğer bütün dillerin kendisinden doğduğu bir ana dil olduğunu savunan "Güneş-Dil teorisi"ne bir anlamda zemin hazırlayan çalışmalarından biridir. *Persenk*'in asıl nüshasından başka Dehri Dilçin tarafından istinsah edilen diğer bir nüshası da Türk Dil Kurumu Kütüphanesi'ndedir (A/244, iki cilt).

Ferâizcizâde'nin oyunlarındaki belirgin Molière etkisi, daha çok onun Bursa'da vali olan Ahmed Vefik Paşa'nın yanında bulunmasına bağlanmaktadır. Ahmed Vefik Paşa Bursa'da kaldığı süre içinde bir tiyatro kurarak burada sık sık Molière'in oyunlarını sahneler. Bu oyunlardan etkilenen Ferâizcizâde'nin eserlerini Ahmed Vefik'in Bursa'dan ayrıldığı tarihten sonra yazması da onun uyardığı Molière sevgisinin devam ettirilmesi isteğinden kaynaklanmış olmalıdır. Molière etkisi dolayısıyla Ferâizcizâde oyunlarında mahallî dili, yerli malzemeyi, geleneksel hayat tarzını başarılı bir şekilde kullanmıştır. Ancak yazarın oyunları dil, üslûp ve kurgu bakımından yazıldığı döneme göre dikkate değer sayılsa bile bu oyunların konu bakımından güçlü oldukları söylenemez.

BİBLİYOGRAFYA :

Ferâizcizâde Mehmed Şakir, *Evhâmî* (haz. Cevdet Kudret), İstanbul 1974, s. 4-13; BA, *Sicill-i Ahvâl Defterleri*, XXII, 385-386; Behçet Necatigil, *Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü* (İstanbul 1960), İstanbul 1983, s. 163; Niyazi Akı, *XIX. Yüzyıl Türk Tiyatrosu Tarihi*, Erzurum 1963, s. 49-50; a.m.f., *Türk Tiyatro Edebiyatı Tarihi I*, İstanbul 1989, s. 76, 86-88; Ağah Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, Ankara 1972, s. 289-290, 428; Kenan Akyüz, *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri*, Ankara 1979, s. 46; Özege, *Katalog*, III, 1106; Hasan Duman, *Katalog*, s. 306; Sevinç Sokullu, *Türk Tiyatrosunda Komedyanın Evrimi*, Ankara 1993, s. 228, 237, 246; Tahir Alangu, "Ferâizcizâde Şakir Efendi", TDL, sy. 16 (1953), s. 210-215; Metin And, "Duru Türkçe Yazmış Bir Tanzimat Molière'i", a.e., sy. 228 (1970), s. 436-442; Kemal Özmen, "Bir Türk Molière'i: Ferâizci-zâde Mehmet Şakir", *FDE Yazın ve Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, sy. 10, Ankara 1982, s. 78-87; Adnan Akgün, "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Edebiyatçılarımızın Resmî Hal Tercümelemleri III: «Ferâizcizâde Mehmed Şakir»", *Yedi İklim*, IV/33, İstanbul 1992, s. 81-85; "Ferâizcizâde Mehmet Şakir", *TA*, XVI, 246; İnci Enginün, "Ferâizcizâde Mehmed Şakir", *TDEA*, III, 191; Ömer Faruk Akün, "Ahmed Vefik Paşa", *DİA*, II, 149.

NURETTİN ALBAYRAK

FERÂİZİYYE

(الفرائضية)

XIX. yüzyılda İngilizler'in Bengal'i işgalinden sonra Hacı Şeriatullah (ö. 1840)

tarafından başlatılan dinî ve içtimai muhtevalı İslâmî hareket.

Adını, "bir müslümanın yapmak zorunda olduğu görevi" anlamındaki *farîzanın* çoğulu olan *ferâizden* almıştır. Ferâizîyye, İslâm dünyasının Avrupalı güçlerin hâkimiyetine girmesinden sonra ortaya çıkan İslâmî uyanışın Hint kıtasındaki oluşumlarından birini teşkil eder. Bu hareket, Kuzey Hindistan'da etkili olan benzeri akımların aksine daha çok Doğu Bengal ve Asam'da fakir müslüman tabaka arasında yayılmıştır. Akımın mensupları, farzları ve özellikle İslâm'in beş şartını yerine getirme konusunda gösterdikleri hassasiyet sebebiyle bu adla anılmışlardır. Ancak bundan önce, geçmiş günahlardan arınmak için tövbe etmeyi şart koşarlar. Buna göre, Bengal dilinin müslüman lehçesinde formüle edilen bir tövbe metnini harekete katılacak olan kimse Ferâizîyye temsilcisinin huzurunda tekrar eder. Bu tövbe "ikrârî biat" adını alır ve pîrin eli müridin eli üzerine konularak yapılan (destî) biattan ayrılır. Cemaate giriş şartı sayılan

bu görevi yerine getiren kimse müslim veya mümin adını alarak diğer mensuplarla eşit haklara sahip olur. Bu arada hareketin kurucusu Hacı Şeriatullah bazı mutasavvıfların uygulamalarını, özellikle de pîrlere ve dergâhlara gösterilen aşırı hürmeti tasvip etmeyip onlara benzemediğini göstermek amacıyla kendisine "pîr" yerine "üstad", mensuplarına da "mürîd" yerine "şâkird" denilmesini istemiştir. Hanefî mezhebine sıkı şekilde bağlı olan Hacı Şeriatullah, İngiliz hâkimiyetinde bulunmasından dolayı Hindistan'ı dârülharp saydığı için cemaatle kılınan cuma ve bayram namazlarının eda edilmesini menetmiş, bid'atlar, doğum, evlenme ve ölümlerde uygulanan debdebeli merasimlere, muharrem ayı tâziyelerine ve hurafelerden kaynaklanan geleneklere şiddetle karşı çıkmıştır. Bu hususlar dikkate alındığı takdirde Ferâizîyye'nin takvâya yönelik bir islah ve yeniden canlanma karakteri taşıdığı görülür.

Hacı Şeriatullah, 1781 yılında Bengal'de Medâripûr'un Şamâil köyünde fakir bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. On iki yaşında iken Kalkûta'ya giderek Beşâret Ali'nin Kur'an dershanesine devam etti. 1799'da, İngiliz idaresine karşı duyduğu nefretten dolayı memleketinden göç etmeye karar veren hocası ile birlikte Mekke'ye gitti. Burada Şâfiî âlimlerinden Şeyh Tâhir es-Sünbül el-Mekkî'nin öğrencisi oldu. Kâdirîyye tarikatına intisap eden ve iki yıl kadar Kahire'de Ezher Üniversitesi'nde tahsil gören Şeriatullah 1818 yılında Bengal'e döndü. Müslümanların hurafeler ve Hinduizm'den kaynaklanan uygulamalarla iç içe olduğunu görünce, muhtemelen Vehhâbî hareketinin tesiriyle dine aykırı kabul ettiği inanç ve hareketlerle mücadeleye başladı. Onun zihnini meşgul eden önemli meselelerden biri, Hindü toprak sahipleri ve Avrupalı çivit ziraatçilerinin zulmüne uğrayan, parasızlık sebebiyle mahkemelerde haklarını aramayan Bengal'in fakir müslüman köylülerinin durumu idi. Hacı Şeriatullah, aralarında yaşayıp onları teşkilâtlandırmak ve bu yolla kendilerini haksızlığa karşı korumak gerektiğine inanıyordu. Nitekim bazı müelliflerin kanaatine göre hareketin asıl gayesi İngilizler'in tekeline ve Hindûlar'ın zulmüne karşı çıkmaktı. Ancak Ferâizîyye dinî bir teşekkül halinde kalmaya, siyasete fazla bulaşmamaya çalışmıştır. Bu yönüyle meselâ Tarikat-ı Muhammediyye grubundan ayrılmıştır.

Hacı Şeriatullah'ın 1840 yılında vefatı üzerine oğlu Muhammed Muhsin, Düzü Miyân adıyla hareketin lideri ilân edildi. Düzü Miyân 1819'da doğmuş, 1831'de tahsil için Mekke'ye gönderilmiş, beş yıl burada kaldıktan sonra babası tarafından Bengal'e çağrılmıştı. Ülkesine dönünce bütün gayretini babasının başlattığı harekete sarfeden Düzü Miyân Ferâiziyye'nin başına geçtikten sonra sadık mensuplarını "hilâfet" adını verdiği, hiyerarşik ve iyi düzenlenmiş bir kardeşlik teşkilâtı etrafında topladı. Teşkilât mensupları bölgelerinde cereyan eden gelişmeleri liderlerine bildiriyorlardı. Hareketin herhangi bir mensubu toprak sahiplerinin zulmüne uğrarsa veya hakkı çiğnenirse mahkemeye müracaat için lâzım olan para kendi aralarında toplanırdı. Bazı durumlarda teşkilât eli sopalı adamlar göndererek toprak sahiplerinin mallarını yağmalatır ve hizmetkârlarını dövdürdü. Düzü Miyân'ın sosyoekonomik hedefi, mensuplarını Hindü toprak sahiplerinin ve Avrupalı çivit ziraatçilerinin zulmünden korumak, müslüman halk kitleleri için sosyal adaleti sağlayacak bir ortam hazırlamaktı. Bu gayeye ulaşabilmek için gönüllü kimselerden birlikler teşkil ettiği gibi Panchayat denilen yörenin geleneksel yargılama sistemini canlandırmaya da gayret göstermiştir.

1843-1846 yılları arasında Ferâiziler'le muhalifleri arasında sert mücadeleler meydana geldiyse de muhaliflerin aldıkları tedbirlerin hiçbiri müessir olmadı. Zira Ferâiziyye liderinin arkasında dayanışma içinde bulunan 80.000 kadar mensubu vardı. Düzü Miyân'ın eylemlere başvurması, İngiliz idaresinin Bengal'in kırsal kesiminde etkili olamamasından kaynaklanıyordu. Ancak her şeye rağmen Düzü Miyân babasının yolunda yürüyerek Titu Mîr'in Batı Bengal'de 1827-1832 yılları arasında yaptığı tarzda İngilizler'le mücadeleye girmede. Bazı müellifler Düzü Miyân'ın, yabancı idarecileri kovmak ve müslüman güçleri kuvvetlendirip harekete geçirmek amacı taşımadığını ileri sürmüşlerse de İngiliz işgali yüzünden Hindistan'ın dâruharf sayılarak cuma ve bayram namazlarının kılınmaması, Ferâiziyye'nin aynı zamanda bir istiklâl hareketi olduğunu ve siyasî gayeler taşıdığını göstermektedir.

Düzü Miyân 1857 yılında tutuklanıp Kalkûta'daki Alipûr cezaevine gönderildi; 1859'da tahliye edilince Bengal'e döndü. Burada da bir müddet tutukluluk hayatı yaşadıkten sonra 1860 yılında ser-

best bırakıldı. Onun 1862'de Dakka'da ölümünün ardından oğlu Giyâseddin Haydar hareketin lideri oldu. İki yıl sonra Haydar'ın da vefatı üzerine Düzü Miyân'ın on iki yaşındaki ikinci oğlu Abdülgafûr, Nâyâ Miyân adıyla başa geçti. Bu dönemde Abdülgafûr'un vasîlerinden oluşan kurul hareketin bölünmesini önledi. Daha sonra Abdülgafûr'un olgunluk çağına ulaşması ile Ferâiziyye kaybettiklerini tekrar kazanmaya başladı. Hakkında çok az şey bilinen Abdülgafûr devrinde de toprak sahipleri ve çivit ziraatçilerine karşı verilen mücadele devam etti. Bu arada Kerâmet Ali'ye bağlı Taayyünîler denilen zümre ile Ferâiziler arasındaki mücadeleler de şiddetlendi. Nâyâ Miyân'ın 1884'te ölümünden sonra Düzü Miyân'ın en küçük oğlu Saîdüddin Ahmed başkan seçildi. Dinî ilimlerde köklü bilgisi olan ve ilim adamları ile irtibatı bulunan Saîdüddin Ahmed devrinde Ferâiziler'le Taayyünîler arasındaki mücadele bütün Doğu Bengal'e yayıldı. Saîdüddin'in 1906 yılında vefat etmesi üzerine Bedşâh Miyân adıyla hareketin lideri olan oğlu Ebû Hâlid Reşîdüddin Ahmed, seleflerinden intikal eden İngilizler'le iyi geçinme politikasını sürdürdü. Babasının ölümünden kısa bir müddet önce Bengal'in iki ayrı eyaletle bölünmesi konusunda diğer İslâmî hareketlerle birlikte başlattığı çalışmalar Ebû Hâlid'i devrinin İslâmî politik cereyanlarına daha çok yakınlaştırdı. 1911'de Bengal'in yeniden tek eyalet haline getirilmesi ve 1914'te İngilizler'in Osmanlılar'a karşı savaş ilân etmeleri üzerine Bedşâh Miyân İngiliz hükûmetine düşman oldu. 1922'de hilâfet hareketine katılmasından dolayı hükûmet tarafından bir süre tutuklandı. Daha sonra Pakistan'ın kurulması için başlatılan harekete bütün gücüyle destek oldu. 1947 yılında Pakistan Devleti'nin kurulması üzerine Narayongan'da bir konferans tertip etti ve mensuplarına, Pakistan'ın bir İslâm devleti olarak teşekkül etmesiyle dâruharf durumunun ortadan kalktığını, artık cuma ve bayram namazlarının kılınabileceğini açıkladı. Kendi devrinde Ferâiziyye hareketini zor şartlar altında devam ettiren Ebû Hâlid, oğlu Muhsinüddin Ahmed'in Bengal'de politikaya girmesine de izin verdi. Ebû Hâlid'in 1959 yılında vefat etmesinden sonra Düzü Miyân adıyla hareketin liderliğine getirilen Muhsinüddin Ahmed halen bu görevi yürütmektedir. Günümüzde Ferâiziyye, zayıflayan ve önemini kaybeden bir İsl-

lâmî grup olarak Hint kıtasının bazı yörelerinde varlığını sürdürmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Abdul Bari, "The Reform Movement in Bengal", *A History of Freedom Movement*, Karachi 1957, I, 542-555; Muin-ud-Din Ahmad Khan, *History of Farâidi Movement in Bengal (1818-1906)*, Karachi 1965; a.mlf., "Hâjî Şarî'atul-lâh", *JPHS*, XI/2 (1963), s. 105-126; a.mlf., "Religious Doctrines of the Farâ'idîs", *a.e.*, XII/1 (1964), s. 31-59; a.mlf., "Ta'âiyyunî Opposition to the Farâ'idî Movement", *a.e.*, XII/2 (1964), s. 150-164; a.mlf., "Social Organization of the Farâ'idîs", *a.e.*, XII/3 (1964), s. 195-206; a.mlf., "Farâ'idî Movement", *IS*, IX (1970), s. 123-147; Qeyamuddin Ahmad, *The Wahabi Movement in India*, Calcutta 1966; Asim Roy, *The Islamic Syncretist Tradition in Bengal*, Princeton 1979; Fazlur Rahman, *İslâm* (trc. Mehmet Dağ — Mehmet Aydın), İstanbul 1981, s. 257; Hâlik Ahmed Nizâmî, "Tahrîk-i Âzâdî men Bengâl ke Musulmânûn kâ Hîşşa", *Mu'ârif*, CXLIV/6 (1969), s. 417-428; M. Hidayet Hüseyn, "Ferâ'iziye", *IA*, IV, 551-554; A. Bausani, "Farâ'idîyya", *EI²* (İng.), II, 783-784.

M. NAEEM QURESHI

FERÂİZİZÂDE MEHMED SAİD

(ö. 1251/1835)

Gülşen-i Maârif adlı eseriyile
tannan Osmanlı tarihçisi.

Bursa'da doğdu. Dersîâm Seyyid Ferâizî Mehmed Efendi'nin oğludur. İlk eğitimini babasından aldı. Medreseye devam etti, bu arada özel olarak kendini yetiştirdi ve Arapça'sını ilerletti. Esadzâde Atâullah Efendi'nin şeyhülislâmlığı zamanında (1807-1808) öğrenimini tamamlayarak Bursa mahkemesinde kismet-i askerî başkâtibi Mihalicîzâde Seyyid Hasan Efendi'nin yanında mahkeme kâtibi oldu. *Gülşen-i Maârif* adlı eserinin hâtîme kısmında yer alan biyografisinde, sukûk (bk. SAK) ve inşâda çok mahir olan Hasan Efendi'nin i'lâm, senet ve tahrirat müsveddelerini temize çektiğini; iyi bir kâtip olabilmeyen Arapça yanında Farsça bilmeye de bağlı olduğunu anlayınca Farsça öğrenmeye karar verdiğini ve İstanbul'da o sırada tanınmış mutasavvıflardan el-Hâc Ali Baba'nın derslerine devam ederek ondan *Lugat-ı Şâhidî*, *Pend-i Âttâr* ve *Dîvân-ı Hâfiz*'in tamamını, kısmen de Sa'dî-i Şîrâzî'nin *Bostân*'ı ile *Gülistân*'ını okuduğunu yazar. Hayatının sonraki devreleri hakkında fazla bilgi yoktur. Bursa'da Emîr Sultan Camii'nin hatipliğini de yaptığı ve hiç evlenmediği belirtilen Ferâizîzâde'nin 1251'de (1835), kitabının basım işleri tamamlanmadan biraz önce